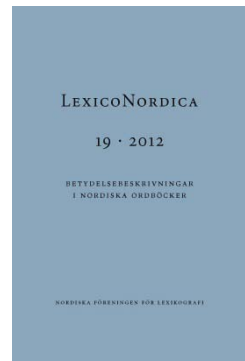

LexicoNordica

Titel: Betydningsbeskrivelse og prototypeteori
Forfatter: Henrik Hovmark
Kilde: LexicoNordica 19, 2012, s. 59-78
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Betydningsbeskrivelse og prototypeteori

Henrik Hovmark

Prototype theory has been put forward as a useful tool in lexicographic theory and practice. In this article I discuss the use of prototype theory in lexicographic word sense definition. I suggest that many lexicographic practices already build upon ideas similar to prototype theory but that the theory can make lexicographic work more consistent and systematic. However, the main contribution of prototype theory (and cognitive semantics) would seem to be an increased focus on data and methods, favoured by close connections between strands of corpus linguistics, cognitive linguistics and lexicography.

1. Indledning

Prototypeteorien er inden for de seneste par årtier blevet fremhævet som et meget værdifuldt redskab i leksikografisk arbejde, især med hensyn til betydningsbeskrivelse. Allerede i midten af 1980'erne argumenterede den belgiske leksikograf og lingvist Dirk Geeraerts for prototypeteoriens nytteværdi i leksikografisk sammenhæng, først og fremmest i forbindelse med behandlingen af polysemi (Geeraerts 1990:195), og Geeraerts har siden beskæftiget sig indgående med emnet (jf. fx Geeraerts 2001 med henvisninger). Og i Atkins & Rundells guide til praktisk leksikografi på korpuslingvistisk grundlag har prototypetilgangen en central plads i afsnittet om betydningsbeskrivelse (2008:280) hvor tilgangen hævdes at have følgende to afgørende fordele:

It reflects the way people create meanings when they communicate, and thus it goes with the grain of the language, and accommodates creativity and fuzziness.

It makes the lexicographer's task more manageable, because it allows us to focus on the prototype and its common exploitations, rather than requiring us to predict and account for every possible instantiation of a meaning.

Fremvæksten af den kognitive lingvistik, hvori prototypeteorien indgår som et centralt element, har spillet en stor rolle for den fornyede interesse for betydningsbeskrivelse og leksikon inden for sprogvidenskaben – og sprogteknologien. Hvor stor en indflydelse prototypeteorien og den kognitive semantik rent praktisk har haft inden for leksikografien, er til gengæld et godt og åbent spørgsmål: Hvor meget og hvor systematisk er teorien blevet inddraget af ordbogsredaktører på forskellige ordbogsprojekter?

Jeg vil i denne artikel se nærmere på prototypeteorien og brugen af den i forbindelse med leksikografisk betydningsbeskrivelse. Jeg vil indledningsvis skitsere nogle nøglebegreber i teorien (afsnit 2). Denne fremstilling vil ikke være udtømmende, men vil fokusere på de aspekter af teorien der bliver fremhævet i den leksikografiske litteratur, og som antages at være særlig relevante for betydningsbeskrivelsen. Jeg vil derefter se på hvordan prototypeteorien måske kan anvendes i leksikografisk betydningsbeskrivelse og -opdeling (afsnit 3). Endelig vil jeg diskutere og perspektivere teoriens faktiske og mulige anvendelse (afsnit 4). Artiklen tager udgangspunkt i foredraget og diskussionen ved NFL-symposiet om leksikografisk betydningsbeskrivelse på Lysebu 20.-22. januar 2012.

2. Prototypeteorien – kort fortalt

Prototypeteorien beskæftiger sig med hvordan mennesker kategoriserer, dvs. genkender, opdeler og forstår størrelser i den omkring-

liggende verden, fx ved hjælp af sproglig kodning. Der er altså ikke tale om en snæver sprogvidenskabelig teori. Teorien blev formuleret i 1970'erne inden for den kognitive psykologi, i første række af den amerikanske psykolog Eleanor Rosch, men har haft stor indflydelse på den kognitive lingvistik, der udviklede sig nogenlunde samtidig med og i de samme faglige miljøer som prototypeteorien (jf. Taylor 2006; for kritik af teorien se fx Taylor 2006:239f. eller Croft & Cruse 2004:78-81).

En leksikograf der fremstiller ordbøger, skal kunne give systematiske definitioner af ords betydninger og kunne adskille ords betydninger systematisk. Prototypeteorien beskæftigelse med kategorisering er relevant i denne sammenhæng fordi ords (forskellige) betydninger og brug netop afspejler hvordan sprogbrugerne kategoriserer deres omverden ved hjælp af sproget. Spørgsmålet er hvordan denne kategorisering foregår?

Kategorisering er ifølge prototypeteorien baseret på grader af (familie)lighed, og på at nogle eksempler på en kategori er mere (proto)typiske end andre. Teoriens nøgleord er "goodness-of-exemplar", "graded centrality" og "family membership" eller "family resemblance" (Croft & Cruse 2003:81ff.). De fleste danskere vil fx spontant være enige i at æbler, pærer og appelsiner er frugter. Nogle danskere vil muligvis også mene at dadler eller tomater tilhører kategorien 'frugt', men der vil formentlig være færre. Prototypeteorien vil sige at æbler, pærer og appelsiner er "mere" 'frugter' end dadler og tomater; de er mere centrale, eksemplariske eller prototypiske medlemmer af den kategorifamilie der kan betegnes 'frugt' i det sprogligt kodede kategoriseringssystem hos danske sprogbrugere. Kategorisering er altså ikke et spørgsmål om skarpe grænser og absolutte, entydige træk der er defineret én gang for alle, men derimod om grader af lighed der er til løbende forhandling mellem sprogbrugerne (er en smarttelefon en prototypisk 'telefon?'). Det gælder også de træk der er karakteristiske for de enkelte medlemmer af en kategorifamilie, fx hvilke træk der karakteriserer et

æble. Også her vil sprogbrugerne mene at nogle eksemplarer er mere prototypiske end andre, i fx form, størrelse, farve eller smag, mens andre eksemplarer vil blive kategoriseret som mere atypiske.

I og med at prototypeteorien beskriver kategoriseringer som resultatet af fælles overenskomster og løbende forhandling, tager teorien også højde for at betydninger ændrer sig, og at betydninger og kategoriseringer kan være forskellige afhængigt af brugergrupper og kontekster. For en dansker er et æble en mere prototypisk 'frugt' end en daddel eller en tomat. For en marokkaner er rækkefølgen formodentlig anderledes. Men kategoriseringsprincippet er i begge tilfælde det samme: Nogle eksempler er (mere) centrale, andre (mere) perifere. Denne beskrivelse kan efterlade indtrykket af at kategorisering er flydende i betydningen uforudsigelig, ustabil eller strukturløs. Det er imidlertid ikke tilfældet. Psykologvistiske eksperimenter viser fx at der er et stabilt mønster i hvilke eksempler af en kategori forsøgspersoner reagerer hurtigst på og reproducerer hurtigst (fx æble som 'frugt' for en dansker). Kategoriseringer kan altså hævdes at være stabile inden for den givne sociokulturelle kontekst, og at de er forankret til bestemte kontekster eller domæner, både sproglige (fx typiske kollokater) og sociokulturelle (fx typiske ytringskontekster). En bestemt kategorisering (eller definition eller betydning) gælder ofte kun inden for et bestemt domæne (jf. Fillmore 1975, og jf. afsnit 3.1).

Prototypeteorien blev udviklet som en reaktion på den såkaldt klassiske model for kategorisering der bygger på den aristoteliske logik. Ifølge denne model er kategorier karakteriseret ved og kan beskrives ved hjælp af nødvendige og tilstrækkelige kriterier eller træk. Man kan fx sige at kategorien 'pige' er karakteriseret ved trækkene [+menneske], [+hunkøn] og [+ung], kategorien 'ungkarl' ved trækkene [+voksen], [+ung] og [+ugift] og kategorien 'fugl' ved trækkene [+fjer], [+næb] og [+i stand til at flyve]. Hvis et af disse træk ikke er til stede, er der ikke tale om en 'pige'/'ungkarl'/'fugl' (nødvendige kriterier). Og omvendt: Hvis alle

disse kriterier er til stede, er der tale om en ‘pige’/‘ungkarl’/‘fugl’ (tilstrækkelige kriterier).

Som det fremgår, er den klassiske kategoriseringsmodel karakteriseret ved binære valg og ved absolutte grænser. Enten tilhører en størrelse en kategori, eller også gør den ikke. En sådan fremstilling stemte ikke overens med de empiriske undersøgelser der blev foretaget i 1970’erne og senere hen. Inden for nogle enkelte, begrænsede domæner, fx slægtskabsforhold og dyrearter, har kategorier og sproget indrettet sig så det giver en vis mening at bruge en klassisk model med hierarkisk opbyggede betydninger baseret på nødvendige og tilstrækkelige træk. Men selv her er der “undtagelser” og “grænsetilfælde” i bestemte kontekster (fx bestemte brug af *ungkarl* og *pige* – og frugter der ikke er “rigtige” frugter; jf. Croft & Cruse 2004:76f.). Prototypeteorien fremhævede ikke blot at kategorisering baserer sig på centralitet og grader af familielighed, men pegede også på at det i de færreste tilfælde er muligt at finde frem til ét enkelt sæt af træk der karakteriserer alle tilfælde af en kategori – eller én og kun én kernebetydning for alle brug af et ord (jf. fx Atkins & Rundell 2008:277, Croft & Cruse 2004:76f.). Teorien understregede at der snarere er tale om netværk hvor kategorier kan dele flere eller færre prototypiske træk, og hvor de enkelte træk overlapper og krydser hinanden afhængigt af konteksten.

3. Prototypeteorien og leksikografisk betydningsbeskrivelse

3.1. Betydningsdefinitionen

Leksikografer benytter ofte den såkaldte genus proximum-model når en betydning skal beskrives og defineres. Genus proximum-definitionen består af et overbegreb (genus proximum) og et antal

tilhørende særtræk (*differentiae specifica*) der adskiller ordet eller betydningen fra andre ord eller betydninger tilhørende samme overbegreb. Som det fremgår, afspejler definitionsmodellen en antagelse om at sprogligt kodede betydninger organiserer sig i en eller anden form for kategorisystemer.

Den klassiske kategoriseringsmodel nævnes ofte sammen med *genus proximum*-modellen. Og det er indlysende at modellen i sin form er velegnet til at repræsentere et strengt hierarkisk system med skarpt optrukne grænser mellem ord og betydninger, og hvor de enkelte adskillende træk kan afgrænses og defineres meget præcist (fx [+/-ung]; jf. fx Svensén 2004:273ff.). Men da prototypeteorien også handler om kategorisering, er modellen for så vidt lige så anvendelig her. Også her er man interesseret i at beskrive en kategori (et ord eller en betydning) ved hjælp af et antal karakteristiske træk – blot ikke nødvendige/tilstrækkelige træk, men derimod prototypiske træk. Det vil sige at man vil angive de mest centrale træk ved en betydning og vurdere graden af familielighed med det prototypiske idealeksemplar (fx i beskrivelsen af ordene *appelsin*, *daddel* eller *tomat*) – hvilket som nævnt kan være socio-kulturelt bestemt.

Ofte vil de betydningsdefinitioner man møder i ordbøger, ikke leve op til en streng definition af *genus proximum*-modellen (ét *genus proximum* + ét adskillende træk) og heller ikke afspejle en betydningsbeskrivelse baseret på nødvendige og tilstrækkelige træk (jf. Geeraerts 2001:15f.). Som eksempler på strenge definitioner nævner Svensén *rektangel* ‘rätvinklig fyrhörning’ og *mala* ‘sönderdela i kvarn’. I Den Danske Ordbog (DDO) er *rektangel* til sammenligning defineret som ‘firkant hvor alle fire vinkler er rette og de modstående sider parvis lige lange’, og *mala* defineret som ‘findele et materiale til pulver eller småstykker ved at knuse det mellem to hårde, evt. roterende overflader’ (jf. DDO *mala*² 1.). Det er imidlertid ikke nødvendigvis ensbetydende med at definitionerne er udtryk for en meget bevidst og målrettet prototypisk

tilgang, i DDO eller andre tilsvarende ordbøger. Det kan også være formidlings- eller brugerhensyn der afføder en definition der ikke er så streng i sin form, og som måske inddrager mere end ét træk. Det gælder for definitionen af *rektangel* i DDO der for så vidt "blot" er en omskrivning af det mere teknisk-matematiske indhold i 'retvinklet' til noget som redaktøren har tænkt måtte være mere forståeligt for den almensproglige bruger. Definitionen af *male* ekspliciterer også et teknisk indhold i male-processen med almensproglige formuleringer, men her er forskellen også indholdsmæssig eller kvalitativ. Der er i højere grad taget hensyn til konteksten og realforhold – det er således ikke kun korn der kan males, og ikke kun en kværn der kan benyttes. Definitionen i DDO er bredere (ikke kun 'kværn') og mere nuanceret (både 'pulver' og 'småstykker', 'hårde' og 'roterende overflader') og er dækkende for de typiske brugssituationer og sproglige kollokater (*korn, nødder, kaffe*). DDO er baseret på et tekstkorpus, og på basis af disse data har man beskrevet de træk der har forekommet påfaldende eller relevante ved ordet eller betydningen. Dermed stemmer fremgangsmåden godt overens med de idealer for leksikografisk arbejde baseret på prototypeteori der beskrives hos fx Atkins & Rundell (fx 2008:311f., jf. nedenfor afsnit 3.2). Her betones det netop at leksikografen skal forankre sin betydningsbeskrivelse i analyser af et empirisk materiale og her adskille centrale mønstre og brug fra perifere.

Svaret på hvordan man finder frem til de prototypiske træk der er relevante i en betydningsdefinition, består altså i at man skal basere sine betydningsbeskrivelser på empiriske data og afsøge disse data for karakteristiske mønstre. Dette er indlysende rigtigt og vigtigt, når blot man er opmærksom på at data ikke giver svaret af sig selv, selv ikke store tekstkorpora. De senere års udvikling inden for korpuslingvistik har givet gode muligheder for at finde frem til centrale elementer på et mere velfunderet grundlag, fx ved hjælp af statistiske værktøjer der ikke kun tæller kvantitativt, og som gi-

ver mulighed for at finde sammenhænge mellem fx syntaktiske mønstre, typiske samforekomster og ord/betydninger (jf. Hovmark 2008:14-16 med henvisninger). Alligevel er arbejdet med at definere prototypiske betydninger stadig vanskeligt og forbundet med et vist skøn, til dels i sagens natur da betydninger jo netop defineres som prototypiske, dvs. præget af grader af centralitet og familielighed (jf. Taylor 2006:239f., Croft & Cruse 2004:78-81).

En af de faktorer som man muligvis kan have en tendens til at overse, er den sociokulturelle faktor. Et og samme begreb kan anskues forskelligt i et sprogsamfund, afhængigt af bruger og kontekst, og forbindes med forskellige karakteristiske træk. Også redaktører er knyttet til tid og sted og kan anlægge forskellige synsvinkler. Spørgsmålet om centralitet afhænger med andre ord også af øjnene der ser. Og derudover er alle synsvinkler måske ikke lige kraftigt italesat og repræsenteret i et givet tekstkorpus. Lad mig give et eksempel. I DDO defineres *gris* på følgende måde:

klovdyr som har tryne, korte ben og en tyk krop med kort, krøllet hale og tynde, lyse hår, og som holdes som avls- og slagtedy

Denne definition rummer en beskrivelse af både form/udseende (*klovdyr som ...*) og funktion (*og som holdes som avls- og slagtedy*). Genus proximum (*klovdyr*) er hentet fra naturvidenskabelig klassifikation, men de adskillende træk der følger efter (*som har tryne, korte ben og en tyk krop med kort, krøllet hale og tynde, lyse hår*) er ikke egentlig naturvidenskabelige. Her fremhæves nogle særlige træk der fremkalder et bestemt billede af en prototypisk gris, et billede der må antages at være mere almensprogligt. Men det er måske snarere billedet af en tegneseriegris, sparebøssegris e.l. end en staldgris (jf. *avls- og slagtedy*) der fremkaldes? Definitionen kan siges at blande tre forskellige synsvinkler (eller domæner) med hver sit træksystem og fokus sammen (jf. Geeraerts 2001:8f.):

en naturvidenskabelig, en landbrugsdaglig – og en almensproglig der knytter sig til billedet af en gris som et sødt og tryghedsskabende kæledyr. Det er et klassisk problem at naturvidenskabelige definitioner ikke altid harmonerer med eller gengiver de konnotationer et dyr kan have i almensproglig sammenhæng (i daglig tale, i litteraturen osv., fx *løve*, *bjørn*). I tilfældet *gris* i DDO kan man imidlertid overveje om især den prototypiske landbrugsgris er underrepræsenteret og overskygges af grisen som den forekommer i et mere barnligt familieunivers.

I den kognitive lingvistik forstås ord som sprogligt kodede konceptualiseringer, dvs. i en lidt populær udlægning: dannelse af billeder. Indirekte gør eksemplet *gris* ovenfor opmærksom på hvilken resurse der ligger gemt i at sammentænke ord og konceptualisering – hvis man er bevidst om hvad man gør. Selvom den følgende definition af ordet *hund* i Videnskabernes Selskabs Ordbog (1793-1905) næppe er eksemplarisk med hensyn til prototypicitet, er den i hvert fald stærkt billedskabende for brugeren!

Et bekiendt firføddet kiødædende Dyr, med en lang Hale, som det bærer krumbøiet i Veiret, naar det er friskt og muntert, derimod lader den hænge ned, naar det er sygt, og stikker den imellem Benene, naar det bliver bange. Dette Dyr er Mennesket meget hengivet, og bruges efter sine forskellige Slags til forskellige Forretninger, hvoraf det og faaer sine Benævnelser, saasom: Fæhund, Gaardhund, Jagthund, Lænkehund, Skiødehund, Stuehund.

Så længe man befinder sig inden for et velstruktureret system som fx det naturvidenskabelige, er det relativt enkelt at pege på karakteristiske træk, men når man bevæger sig ud i en mere gradsbestemt prototypevirkelighed, stiller sagen sig noget anderledes, selv i en verden med nyttige korpora. Men bevidstheden om at betydninger er prototypiske, og at der dermed også kan være dynamisk

bevægelse i og måske ligefrem konkurrence om opfattelsen af forskellige begreber, vil være et yderst vigtigt og nyttigt redskab for leksikografen. Her vil brugen af korpora også være til stor hjælp fordi man her kan se i hvilke kontekster et ord og dets kollokater typisk bruges (jf. fx Atkins & Rundell 2008:418).

Med sit fokus på centrale karakteristiske træk kan prototype-teorien også bruges til at understøtte det praktiske, formidlings- og brugerorienterede ønske i leksikografien om at henvende sig på en kort, klar og præcis måde til brugeren. Undervejs i leksikografiens historie har man undertiden haft en forkærlighed for meget lange definitioner der søgte at rumme alle tænkelige aspekter og brug (som fx i Ordbog over det danske Sprog (ODS); jf. også Svensén 2004:278), men man møder lige så ofte definitioner der afspejler et forsøg på at finde de relevante karakteristiske træk, afhængigt af ordbogens funktion og brugere (jf. Geeraerts 1990:196f., Svensén 2004:275). Prototypeteorien kan altså ikke siges at have forsynet leksikografien med forestillingen om at de træk der karakteriserer ord og betydninger, kan være mere eller mindre centrale (det ville også være mærkeligt; jf. Geeraerts 2001:16 med henvisninger). Men prototypeteoriens forsøg på at præcisere de centrale træk som prototypiske træk kan, sammen med en mere bevidst og kritisk udnyttelse af data, måske være med til at kvalificere jagten på de centrale træk (jf. Atkins & Rundell 2008:420).

3.2. Betydningsopdeling

I leksikografisk sammenhæng er prototypeteoriens tanker om centralitet også relevant i forbindelse med betydningsopdelingen. Hvordan afgrænser og fastlægger man et polysemnt ords forskellige betydninger? Hvordan afgør man hvor mange der er? Forskellige typer og størrelser af ordbøger med forskellige funktioner vil naturligvis udmønte sig i en større eller mindre grad af finopdeling, men det er ikke det der er sagens kerne her. Spørgsmålet er

hvordan man overhovedet afgør hvor mange betydninger et ord har. Atkins & Rundell (2008:267) nævner som eksempel hvordan et ord som *overwhelm* i to ordbøger af samme størrelse og type har fem henholdsvis to betydninger. Spørgsmålet beskrives som "klassisk", også inden for det leksikografiske felt (jf. fx Béjoint 2000:225).

Geeraerts (2001:9f.) giver en kort oversigt over forskellige redskaber til betydningsinddeling, fx testsætninger på sandhedsteoretisk grundlag (*Sandeman is a port, but not a port*), acceptabilitets-test (*at midnight the ship passed the port, and so did the bartender*) eller et definitionelt kriterium: Hvis der ikke kan indkredses ét sæt af kernetræk, én kernebetegnelse, der kan rumme alle specifikke tilfælde af et ords brug, må ordet have flere betydninger. Hertil kunne tilføjes psykolingvistiske eksperimenter. Hver for sig eller tilsammen kan den slags undersøgelser givetvis give svar på mange spørgsmål, men for en leksikograf er de hverken særlig håndterbare eller realistiske at gennemføre i en praktisk virkelighed (jf. fx Bergenholtz 1996:199).

Svensén (2004:262ff.) omtaler en mere håndterbar løsning, en såkaldt komponentanalyse. Denne analyse går i al sin enkelthed ud på at lave et afkrydsningsskema hvor man kan markere om et antal betydningsstræk er til stede eller ej ved brugen af et ord i forskellige kontekster. Trækkene kan både vedrøre form og funktion, fx hvordan en *klokke* ser ud, hvilket materiale den er lavet af, og hvad den bruges til. Man kan også bruge synonymer og antonymer i sit skema og registrere at ordet *fast* kan stå i modsætning til både 'bevægelig', 'blød' og 'permanent'. Ud fra et teoretisk synspunkt er komponentanalysen i princippet en strukturel analyse, dvs. en analyse der følger den klassiske aristoteliske model. Komponentanalysen tenderer mod at etablere skarpe grænser mellem betydninger og vil dermed underbelyse principperne om gradsbestemt centralitet og flydende grænser (jf. diskussionen i fx Croft & Cruse 2004:79f.). På den anden side kan man argumentere for at frem-

gangsmåden alligevel kan være nyttig i den praktiske leksikografiske virkelighed, som en hjælp til at få et overblik over prototypiske betydningsklumper og deres karakteristiske træk. Metoden vil også afsløre hvordan et ords forskellige betydninger er organiseret, i et hierarkisk system med én grundbetydning – eller i et netværk med overlappende betydninger.

Selvom komponentanalysen til forveksling kan ligne en udpegning af prototypiske træk, må man være opmærksom på at en betydningsinddeling foretaget på prototypisk grundlag starter et andet sted, nemlig i en systematisk analyse af kontekster (korpusdata), ikke i isolerede trækanalyser baseret på større eller mindre grad af intuition (jf. Atkins & Rundell 2008:272ff., 311f.). De centrale træk er resultatet af en kontekstanalyse. Argumentet er igen en opfattelse af hvilken sprogbeskrivelse der er den mest adækvate: Når polyseme ord sjældent misforstås af sprogbrugerne, er det netop fordi ord altid indgår i kontekster der disambiguerer betydningsindholdet. Det gælder mønstre i sproglige kontekster (kollokater, valensmønstre, syntaks m.v.), og i ytringssituationelle kontekster (fx domæner, teksttyper/genrer, stilniveauer, sprogvarianter, tidsforhold, subkulturer). Ad den vej kan man finde ikke kun prototypiske træk, men også prototypiske kontekster som kan videreformidles i en ordbogsartikel. Og man kan fraskille de meget perifere og atypiske betydninger (jf. Geeraerts 1990:197).

I og med at konteksten medtænkes i processen, vil man også kunne inddrage den prototypiske grundtanke i arbejdet med og i brugen af andre oplysningstyper end definitionen. Der kan udvælges prototypiske valensmønstre, samforekomster, ytringskontekster, sprogbrugseksempler osv. Derved vil tilgangen også fremme et samspil mellem forskellige oplysningstyper i en ordbogsartikel så definitionen ikke kommer til at stå alene og uformidlet (jf. Hausmann & Wiegand 1989:342). Ordet *spil* (i betydningen 'leg' m.v., jf. *spil*!) har i DDO fx fem hovedbetydninger med tretten underbetydninger. Til hver af disse betydninger er der bragt for-

skellige, typiske kontekstuelle træk som er dukket op i forbindelse med analysen af data i korpus. Ved betydning 1, hovedbetydningen ('adsprende eller underholdende aktivitet der udføres efter faste regler og med forskelligt udstyr og rekvisitter'), er der tilføjet prototypiske eksempler på udstyr: 'fx kort, brikker eller terninger'; der er anført tre typiske kollokationer: *nyt spil, leg og spil* og *spille spil*; og de to citater giver eksempler på spil (kortspillene *whist* og *mausel*) og genoptager temaet med regler fra definitionen: *Det fascinerende ved go er, at reglerne er så ufatteligt enkle, men spillet er utrolig svært*. Betydning 1 med underbetydninger kan opfattes som en prototypisk betydningsklump knyttet til et bestemt domæne – der fx adskiller sig fra betydning 3 'det at spille musik' der foruden at tilhøre et andet domæne også er karakteriseret ved ikke at forekomme i pluralis.

Molina (2008) argumenterer for at prototypeteorien er en hjælp til at samle et polysemnt ords forskellige betydninger i overskuelige, karakteristiske domæner. Eksemplerne er hentet fra Oxford English Dictionary (2. udgave, 1989), fx ordet *pain*. Molina opløser den lineære fremstilling med lange, undertiden meget omstændelige og detaljerede definitioner af *pain* og samler i stedet betydningerne i seks hovedbetydninger eller -domæner: 'punishment', 'bodily suffering', 'effort', 'emotional suffering', 'sickness' og 'bother' (Molina 2008:5-10). Opdelingen giver et indlysende større overblik og et bedre indtryk af ordets prototypiske betydninger og domæner. Omorganiseringen afspejler imidlertid ikke kun et ønske om mere overskuelighed, men også et brud med forestillingen om én kernebetydning. OED's opstilling sætter alle betydninger af ordet *pain* i relation til grundbetydningen 'suffering' – hvorimod Molinas betydninger ses som distinkte. Til tre af betydningerne er der desuden knyttet henholdsvis to, seks og tre underbetydninger i op til tre lag for at tydeliggøre netværksrelationerne – der i OED kun markeres ved interne henvisninger. Endelig har Molina fjernet talnummereringen, i overensstemmelse med prototypeteori-

ens tanker om overlappende netværk og flydende grænser mellem betydninger.

Hvor prototypeteoriens fokus på de centrale betydninger og på sammenhængen mellem betydninger og kontekster ikke er hverken nye, overraskende eller svære at omsætte i leksikografisk praksis baseret på empiriske data, er det straks mere vanskeligt at se hvordan en leksikograf skal repræsentere overlappende netværk og flydende grænser i det færdige produkt. Hvilken rækkefølge skal betydninger stå i, og hvordan skal opstillingen være? Man vil ofte være bundet til en eller anden form for lineær fremstilling. Det gælder selvfølgelig ikke i samme grad for elektroniske udgaver der ikke blot reproducerer den trykte bogs format, men problemet – der er blevet kaldt linearitetsproblemet (jf. Geeraerts 1990:198ff.) – er alligevel illustrativt i denne sammenhæng. Flere principper kan bringes i spil: Organiseringen kan formelt være rent lineær (1, 2, 3, 4, 5, ...) eller indbygge en mere eller mindre dyb hierarkisk struktur (A1a, A1b, A2; B; C1a, C1b, C1c, C2a, C2b; D, ...), og den kan som organiserende princip anvende frekvens, kronologi eller en forestilling om én, samlet grundbetydning (jf. Gorcy 1989, Fjeld & Vikør 2008:198-201). Hvis man skal tage prototypeteoriens grundsætninger i ed, er ingen af disse løsninger imidlertid ideelle, for fremstillingen burde principielt afspejle netværksrelationerne. Men hvordan gør man det?

Som netop vist fjerner Molina (2008) talnummereringen. Udeladelse af betydningsnumre kan dog være upraktisk når der skal henvises, og i det hele taget når man gerne vil referere og tale præcist om forskellige oplysninger. Geeraerts (1990:202f.) går mere drastisk til værks og opbygger en skematisk fremstilling med overlappende nummererede bokse der gengiver netværket. Netværket er også søgt repræsenteret ved en kompleks træstruktur (Geeraerts 1990:207). Teknisk er det ikke længere umuligt at lave den slags repræsentationer i elektroniske ordbøger. Men muligheden må tænkes sammen med de overordnede leksikografiske hensyn til

brugere og funktion og til behovet for at kunne henvide så præcist som muligt. I visse tilfælde vil brugeren måske blive mere forvirret end oplyst. Men det vil samtidig være en overordentlig interessant ting for alvor – i visse tilfælde – at kunne bryde med den traditionelle leksikografiske fremstilling der gengiver betydninger som skarpt adskilte og hierarkisk organiserede enheder (jf. Béjoint 2000:173), ligesom mange brugere vil kunne få nyttig information om afledningsrelationer, semantiske domæner osv. (jf. det arbejde der allerede foregår inden for sprogteknologien i udarbejdelsen af semantiske net).

4. Opsamling og perspektivering

Det fremhæves jævnligt at leksikografiens hovedærinde er et andet end sprogvidenskabens (jf. fx Geeraerts 1990:196f.). Sprogvidenskabens er styret af et ønske om at give den mest adækvate og systematiske beskrivelse af sproget og dets funktion ud fra et bestemt teoretisk grundlag. Leksikografien indretter systematisk sin beskrivelse af de sproglige størrelser efter ordbogens funktion og brugere (eller burde i hvert fald gøre det), og ord som *pragmatisk* og *praktisk* dukker jævnligt op. Betydningsbeskrivelsen i leksikografiske fremstillinger vil sjældent følge en bestemt sprogteori meget strengt, hvad enten teorien er strukturel og lægger vægt på nødvendige og tilstrækkelige træk, eller den er kontekst- og sprogbrugsorienteret og lægger vægt på fx prototypiske træk. Selv Molina (2008), der erklærer at følge et prototypisk princip i sin omstrukturering af artiklerne i Oxford English Dictionary, bemærker at praktiske, pragmatiske hensyn også spiller en rolle (“not all the features of the template for upgrading definitions follow directly and necessarily from prototype theory”, “pragmatics of dictionaries”, “methodological convenience”, “practical considerations”).

Dette praktiske hensyn er også fremgået af denne artikel. Lek-

sikografien har ofte i praksis og ud fra pragmatiske hensyn fulgt de prototypiske principper der er blevet formuleret på teoretisk og empirisk grundlag i sprogvidenskaben og psykolingvistikken (Béjoint 2000:176). Béjoint (2000:235f.) hævder ligefrem at opgøret med den strukturelle sprogbeskrivelse inden for sprogvidenskaben kunne opfattes som en befrielse for leksikografien fordi man nu endelig igen kunne lave "positive" betydningsbeskrivelser, dvs. beskrive hvad en kat og en hund er, uden at skulle påvise strengt hvori kat og hund adskiller sig fra hinanden i et strukturelt system. Men Béjoints påstand peger samtidig på leksikografiens akilleshæl: At de indsigter der gøres i sprogvidenskaben, ikke altid bliver omsat eller udnyttet på en systematisk og frugtbar måde i det leksikografiske arbejde. En såkaldt "positiv" betydningsbeskrivelse kan også udarte til en usystematisk praksis baseret på intuition. Dermed kan man komme til at smide barnet ud med badevandet, for sprogvidenskabelige beskrivelser bidrager ikke kun med teorier (undertiden vanskeligt tilgængelige eller komplicerede), men også med metoder og muligheder for at blive mere bevidst i arbejdet med et empirisk materiale.

Som vist i det foregående spiller netop den empiriske dimension en meget stor rolle i leksikografiens anvendelse af prototype-teorien. Det interessante er imidlertid at dette fokus ikke nødvendigvis er kommet fra prototypeteorien (brugen af empiri har ikke altid været lige konsekvent inden for den kognitive lingvistik), men i høj grad er vokset frem internt i det leksikografiske felt. Atkins & Rundells (2008) varme forkærlighed for prototypeteorien er i virkeligheden resultatet af fælles interesser og udviklingstendenser siden 1980'erne inden for især angelsaksisk leksikografi, korpuslingvistik og sprogteknologi. En af nøglefigurerne er Patrick Hanks, der fx i 1988 skriver en artikel med titlen "Typicality and meaning potentials". I artiklen argumenterer Hanks for at leksikografiske betydningsbeskrivelser bør fokusere på det "typiske" frem for det perifere. Og han gør det netop med afsæt i undersøgelser af

de tekstkorpora der begyndte at se dagens lys på dette tidspunkt. Argumentet synes ikke at være udsprunget af teoretisk læsning, men af praktiske leksikografiske overvejelser i forbindelse med den empiriske virkelighed. Tyve år senere, hos Atkins & Rundell (2008), ser man til gengæld prototypeteorien inddraget systematisk og legitimerende for de anbefalede fremgangsmåder inden for det leksikografiske arbejde.

Prototypeteoriens og den kognitive lingvistik's opgør med en mere formel sprogbeskrivelse uden interesse for sprogbrug og kontekst skete nogenlunde på samme tidspunkt. Men noget tyder altså på at teoriens rolle og betydning inden for leksikografien ikke er resultatet af en detaljeret implementering af et teoretisk kompleks, men er opstået i kølvandet på en praktisk opmærksomhed over for mere eller mindre typiske betydninger i empiriske korpusdata. Prototypeteoriens fingeraftryk på det leksikografiske arbejde ligger formentlig også nærmere i en øget opmærksomhed over for empiriske data og redskaber til at udnytte dem end i teoretisk tungere overvejelser i forbindelse med fx betydningsbeskrivelser. Men som vist kan en opmærksomhed over for principper i prototypeteorien også finde anvendelse på andre punkter i det leksikografiske arbejde end i behandlingen af data, fx i udarbejdelsen af definitioner, i betydningsinddelingen og i samspillet mellem forskellige oplysningstyper.

Indirekte handler denne artikel om hvordan eller i hvor høj grad (teoretisk) sprogvidenskab kan bruges inden for leksikografien. Dermed berører den også forholdet mellem sprogvidenskab og leksikografi som faglige og videnskabelige discipliner – et forhold der i lange perioder ikke har været særlig tæt. Undertiden har forholdet været præget af en vis mistro og stereotype forestillinger: Sprogvidenskaben har kunnet opfatte leksikografien som en "teoriløs, praktisk andenrangsdisciplin" præget af "kommercielle hensyn", og leksikografien har kunnet afvise sprogvidenskaben med henvisning til at dens viden var for "højtsvævende teoreti-

serende uden praktisk anvendelighed” (jf. Béjoint 2000:169-172). Set i historisk sammenhæng er billedet som altid mere nuanceret – fx blev en stor del af Ordbog over det danske Sprog udarbejdet af ansatte ved Københavns Universitet (bl.a. professorerne Aage Hansen og Johannes Brøndum-Nielsen). Men det er næppe forkert at stereotype, selvforstærkende forestillinger om modsætningen mellem “teoretiske grammatikere” og “praktisk orienterede ordbogsredaktører” har været og stadig kan være stærk inden for begge miljøer. I den sammenhæng er den leksikografiske brug af prototypeteorien interessant fordi den – som vist – er vokset ud af en praktisk, empirisk opmærksomhed inden for leksikografiens egne rækker og ikke alene er kommet udefra.

Litteratur

Ordbøger

- DDO (2003-2005) = *Den Danske Ordbog* 1-6. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal.
 ODS (1919-56) = *Ordbog over det danske Sprog* 1-28. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal.
 OED (1989) = *Oxford English Dictionary* 1-20. (2. udgave). Oxford: Oxford University Press.
Videnskabernes Selskabs Ordbog 1-8 (1793-1905). København.

Anden litteratur

- Atkins, B.T. Sue & Michael Rundell (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
 Béjoint, Henri (2000): *Modern Lexicography. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

- Bergenholtz, Henning (1996): Anmeldelse af *Norsk Riksmålsordbok*. I: *LexicoNordica* 3, 195-207.
- Croft, William & D. Alan Cruse (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fillmore, Charles J. (1975): An alternative to checklist theories of meaning. I: Cathy Cogen et al. (udg.): *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society, 123-131.
- Fjeld, Ruth Vatvedt & Lars S. Vikør (2008): *Ord og ordbøker*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Geeraerts, Dirk (1990): The lexicographical treatment of prototypical polysemy. I: T. S. Tsohatzidis (udg.): *Meanings and Prototypes. Studies in Linguistic Categorization*. London/New York: Routledge, 195-210.
- Geeraerts, Dirk (2001): The definitional practice of dictionaries and the Cognitive Semantic conception of polysemy. I: *Lexicographica* 17, 6-21.
- Gorcy, Gérard (1989): Différentiation des significations dans le dictionnaire monolingue: problèmes et méthodes. I: Franz Josef Hausmann et al. (udg.), 905-917.
- Hanks, Patrick (1988): Typicality and meaning potentials. I: Mary Snell-Hornby (udg.): *ZüriLEX '86 Proceedings*. Tübingen: Francke Verlag, 37-47.
- Hausmann, Franz Josef et al. (udg.) (1989): *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie. Vol. 1*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hausmann, Franz Josef & Herbert Ernst Wiegand (1989): Component Parts and Structures of Monolingual Dictionaries: A Survey. I: Franz Josef Hausmann et al. (udg.), 328-360.
- Hovmark, Henrik (2008): Typiske ytringssituationer – leksikografisk repræsentation og funktion. I: *LEDA-Nyt* 45, 14-23.

TEMATISKA BIDRAG

- Molina, Clara (2008): Historical dictionary definitions revisited from a prototype theoretical standpoint. I: *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6, 1-22.
- Svensén, Bo (2004): *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Taylor, John R. (2006): Prototype Semantics. I: Keith Brown (udg.): *Encyclopedia of Language & Linguistics (2nd edition)*, vol. 10. Oxford: Elsevier, 238-240.

Henrik Hovmark
lektor, ph.d.
Nordisk Forskningsinstitut
Afdeling for Dialektforskning
Københavns Universitet
Njalsgade 136
DK-2300 København S
hovmark@hum.ku.dk